

- www.tourister.ru/world/europe/france/city/nice/parades/13986 (data zvernennya: 06.06.2020).
- Karnaval v Rio-de-Zhanejro* [Carnival in Rio de Janeiro]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BB_%D0%B2_%DB5%D0%B9%D1%80%D0%BE (data zvernennya: 06.06.2020).
- King, Ch. (2013) *Odessa: Velichie i smert goroda gryoz* [Odessa: The Greatness and Death of the City of Dreams] / Per. s angl. O. Kirichenko, Moskva, Izdatelstvo Olgi Morozovoj, 336 p.
- Komediada 2020* [Comedyad 2020]. URL: <https://moemisto.ua/od/komediada-146338.html> (data zvernennya: 06.06.2020).
- Kurochkin, O. V. (2011) *Odeska «Gumorina»: plyusi i minusi (abo – na mezhi kitchu i karnavalu)* [Odesa «Humorina»: plus and minus (otherwise – at the international exhibition and carnival)], v: *Zapiski istorichnogo fakultetu*, vyp. 21, Odesa, pp. 14–23.
- Likhachyov, D. S., Panchenko, A. M., Ponyrko, N. V. (1984) *Smekh v Drevnej Rusi* [Laughter in Ancient Russia], Leningrad, 295 p.
- Ministerstvo turizma Brazili. Carnaval* [Ministry of Tourism of Brazil. Carnaval]. Sajt. URL: <http://www.brasilturismo.com/brasil/carnaval.php> (data zvernennya: 06.06.2020).
- Norvich D. D. *Istoriya Veneczijskoj respubliki* [History of the Venetian Republic]. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=iaX9CAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8&f=false> (data zvernennya: 06.06.2020).
- Skvirskaya, V., Khemfri, K. *Odessa: «skolzkij» gorod i uskolzayushhij kosmopolitizm* [Odessa: a slippery city and vanishing cosmopolitanism]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/odessa-skolzkiy-gorod-i-uskolzayuschiy-kosmopolitizm> (data zvernennya: 08.06.2020).
- Ukrayinske slovo: khrestomatiya ukrayinskoyi literatury ta literaturnoyi kritiki* [Ukrainian word: textbook of Ukrainian literature and literary criticism of the twentieth century], *XX st.: navch. posib.*: U 4 kn. Kn. 4 (1995) uporyad. V. Yaremenko ta in. Kyiv, Ros, 704 p.
- Yumorina na udalyonke 2020* [Humorina on a remote 2020] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uhxVEYvoA40> (data zvernennya: 06.06.2020).

Стаття надійшла до редакції 8.06.2020

Стаття прийнята 23.06.2020

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.2\(34\).218132](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.2(34).218132)

УДК: 007:304:08:82

Катерина Єремєєва

**«РІШУЧА БОРОТЬБА ЗІ СМІХАЧАМИ-ОДИНАКАМИ»:
ТВОРЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ЗА
ДОПОМОГОЮ СМІХОВИХ ПРАКТИК В
РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Стаття присвячена проблемі творення колективних ідентичностей в радянському суспільстві за допомогою сміхових практик. З'ясовано, що сміх в офіційному радянському дискурсі асоціювався з «народністю» та «стихією», які потребували організації та контролю. Зроблено висновок, що апелюючи до народної сміхової культури, радянські культурні діячі намагались виробити образ колективного «ми», по-різному використовуючи типовість та стереотипність з метою створення образів «Своїх» та «Чужих».

Ключові слова: інституалізований дискурс, сміхова культура, колективні практики, суб'єкт та об'єкт гумору.

Сміх майже завжди займав неоднозначне місце в суспільстві. Сприйняття цього явища варіювалось від схвалення до заперечення доцільності існування, в залежності від історичного періоду, контексту висловлювання та об'єктів/суб'єктів жартів. Першопроходець політичної сатири, Аристофан, вважав, що висміювання влади необхідне задля позбавлення громадян від політичних ілюзій [Дмитриев 1998: 10–13]. Платон розглядав сміх як чуттєву, а отже нижчу, складову людського буття, тому він не відводив для сміху почесної ролі в суспільстві. «Монолітно серйозна» офіційна культура середньовіччя [Бахтин 1990: 18] відносила сміх до чогось гріховного, в деяких общинах лютеран гумор був під забороною, а народна культура вивільняла веселощі в нестримному карнавалі.

Громадянська війна, як період загострення боротьби між різними політичними силами, характеризувалась використанням, в тому числі, й «зброї слабких» (за Дж. Скоттом [Scott 1985: 25]) – гумористичних плакатів, карикатур, частівок. Встановлення радянської влади сприяло ревізії сміху не тільки як «зброї» в боротьбі з ворогами зовнішніми та внутрішніми, але й як частини буття нового суспільства. В 1920-ті роки вирували дискусії з приводу припустимості гумору в радянському офіційному дискурсі та побуті «будівельників комунізму» та аскетичних борців-революціонерів [Ушакин 2013: 132]. Ця стаття присвячена відповіді на питання: як радянські культурні діячі та ідеологи намагались переосмислити та приборкати стихію сміху та зробити сміхові практики засобом конструювання колективних

ідентичностей.

Жахи громадянської війни вносили зайву «серйозність» до людського буття. Тому деякі культурні діячі, такі як, наприклад, А. Луначарський та Л. Трауберг із подивом констатували, що радянські люди не припинили сміятись [Трауберг 1983: 270]. Постійна апеляція до народної культури легітимізувала в тому числі й сміх як невід'ємну її складову. Але виникали нові питання стосовно мети, контекстів, об'єктів та предметів для сміху. Гумор віднині мав стати зброєю партії у боротьбі за нове життя, в якому «нова людина» мала бути передусім істотою колективною. Тому побут, який протиставлявся праці [Калинин 2013: 113], мав вивільнити сміх з приватності та зробити його частиною колективного буття.

Трохи гіпертрофовано ідея колективізму звучить в романі-передчутті Замятіна «Ми»: «“Ми” – від Бога, а “Я” – від диявола» [Замятин 1998]. Через 41 рік принцип колективізму стане одним з принципів Морального кодексу будівельника комунізму. Наскільки радянські діячі культури та ідеологи ставили проблему використання сміху як засобу формування колективних ідентичностей? І якщо вони конструювали поняття сміху як явища суто колективістського, то робили вони це, виходячи з природи сміху, як явища соціального, чи свідомо розглядали радянський сміх як знаряддя побудови з окремих громадян – єдиний організм?

Дослідники психологічних функцій сміху, найчастіше погоджуються щодо соціальної природи цього явища. Так, Г. Файн вважав сміх та гумор інструментом суспільної взаємодії, механізмом для дослідження свого соціального середовища і з'ясування політичних поглядів оточуючих. З його точки зору, гумор – це соціальна гра, яка призводить до створення соціальної групи [Fine 1977: 316]. Д. Лонг та А. Грассер також робили акцент на переважно соціальних функціях гумору. Вони вважали, що гумор – це механізм встановлення суспільних норм та контролю, які відбуваються шляхом висміювання зовнішньої групи, чи членів своєї, які з точки зору панівної ідеології чи групової ідентичності, відзначаються девіантною поведінкою [Long 1988: 37]. Ряд дослідників, такі як Р. Козер, Д. Робінсон, Л. Сміт-Левін вважали, що гумор слугує для встановлення та закріплення статусу, коли суб'єкт гумору (той, хто жартує) відчуває свою зверхність по відношенню до об'єкту гумору (той, над ким жартують) [Мартин 2009: 149]. Але якою бачили природу гумору радянські культурні діячі, причетні до творення дискурсу про «соціалістичний сміх»?

Одним з перших питання змісту та форми «соціалістичного сміху» підняв народний комісар просвіти РСФРР А. Луначарський в своїй статті з оптимістичною назвою «Будемо сміятись» (1920 р.). Передусім нарком легітимізує соціалістичний сміх, привласнюючи його «своїм» (робітникам,

червоноармійцям): «Але я часто чую сміх, я бачу усміхнені обличчя на вулицях, я чую, як сміється натовп робітників, червоноармійців на веселих виставах або перед веселою кінострічкою. Я чув розкотистий регіт і там, на фронті, в декількох верстах від місця, де лилася кров...» [Луначарський 1964: 78]. Легітимізований сміх в цьому випадку належав носіям колективних ідентичностей: «натовпу», «червоноармійцям».

Надалі автор порівнює сміх з чимось неприборканим: «Все це мізерно в порівнянні з великим завданням направити в потрібне русло стихію народного сміху» [Луначарський 1964: 78]. Явище сміху А. Луначарський прив'язує до народності, тобто чогось масового, вартого опанування, як і будь-яка стихія з точки зору радянської влади.

Поступово А. Луначарський розмірковує про стихію народного сміху в категоріях інституалізації: «Студія сатири, театр сатири – це нам необхідно. З цього ми можемо почати зближення кращих з молодих професіоналів з народом і вибірку найкращих народних аматорських сил в цей цех артистів від народу, який ми повинні будемо організувати». В цьому випадку нарком просвіти окреслює умови для контролю за народним, неофіційним гумором, з іншого – виокремлює з «народу» тих, хто буде у своєму «я» представляти народне «ми» у такій тонкій справі як гумор. Саме цих представників А. Луначарський називає блазнями пролетаріату.

Співзвучним до заклику А. Луначарського стали інструкції першого радянського спеціалізованого видання, журналу «Крокодил», у 1924 році, в яких редакція видання пояснювала творцям стінних газет, як малювати справжні карикатури [Инструкция... 1924: 6]. «Крокодилі» пояснюють майбутнім «худкорам», на які теми вони мають малювати, зазначали, що «Крокодил» читає біля трьохсот тисяч громадян, тож потрібно об'єднувати читачів, підіймати теми, цікаві сотням тисяч. Худкор мав малювати тільки те, що бачив сам, але типове. Редколегія сама зазначала, що відразу зрозуміти цю схему складно.

«Крокодилі» прагнули залучити до офіційного гумору народних сміхотворців, щоб підкреслити спільне «ми» блазнів пролетаріату, їхню народність. Абстрактний «народ», представлений як творець провладного дискурсу, віднині мав зменшити опір цьому дискурсу через співвіднесення себе з ним [Фуко 1996: 58]. Слідом за «Крокодилом» працівників «Перця», українського журналу сатири та гумору, відправляли до відряджень, щоб вони навчали народних художників малювати карикатури з метою їхнього подальшого залучення до роботи в журналі [Сремєєва 2018: 38]. Особливо актуальним це стало в післявоєнний час, коли побільшало таких відряджень до Західної України, найменш «радянської» з-поміж інших українських регіонів.

Один з найвідоміших радянсько-українських сатириків, Остап Вишня, пригадував, що він досліджував народний гумор в самому початку його роботи як гумориста: «...прислуховувався і в трамваях, і на базарах, і на ярмарках, в поїздах – над чим сміються, чому так весело?... І записував» [Вишня 1959: 483]. Присвоєння офіційним гумором народного фольклору та легітимація останнього плідний ґрунт для взаємодії двох гумористичних дискурсів: інституалізованого та неінституалізованого.

Однак гумор як тонка зброя «блазнів пролетаріату», був неочевидним інструментом для творення колективних ідентичностей, саме тому складно віднайти офіційні постанови чи директиви, які б на пряму визначали таку роль сміху. Але намагання радянських культурних діячів опанувати стихію сміху та за робити його колективною практикою були в гіперболізованій формі представлені в сатиричному «Засіддані про сміх», написаному В. Массом та Н. Ердманом в 1932 році: «Перша відмінна риса нашого сміху – це та, що наш сміх повинен бути організованим. ...ми повинні сміятися тільки над тим, про що є постанова загальних зборів, що це дійсно смішно. Провінція, наприклад, повинна узгоджувати свій сміх з центром. Автори, наприклад, повинні погоджувати свій сміх з реперткомом. Комсомол, наприклад, повинен погоджувати свій сміх з Товариством старих більшовиків. Що стосується театрів, то в театрі глядачі повинні сміятися тільки в антрактах, після того, як вони спільно обговорять всі ті місця, які викликають у них гомеричний регіт» [Масс 1991]. Як і в будь-якому сатиричному творі, автори за допомогою гіперболи виокремили тенденції до опанування та контролю сміху, як підривного механізму. Явища, яке може поставити під сумнів встановлені норми, але має змогу ствердити нові. Крім того, цей опус висміював плекання колективізму в будь-яких проявах людського буття. Комізм цього тексту пов'язаний також з тим, що поняття організованості, масовості, керівництва спрямовуються на сміх, явище доволі мимовільне: «Друга відмінна риса нашого сміху в тому, що він повинен бути масовим. Я вважаю, що сміх двох або трьох осіб або ще більш обурливий сміх поодиночці – абсолютно неприпустимий. Ми повинні оголосити рішучу боротьбу сміхачам-одинакам, бо такий сміх абсолютно не піддається ніякій кваліфікації... Я вважаю, що сміятися треба починаючи з 15 чоловік і під наглядом досвідченого керівника» [Масс 1991].

Інституалізація «народного сміху», перетворення його на новий «соціалістичний сміх» – інструмент формування колективних ідентичностей – все це провокувало наступні важливі питання: ким є «ми», тобто суб'єкти гумору, і ким є «вони», тобто об'єкти гумору, проти кого спрямовуватимуться вістря радянської сатири. В найбільш загальних рисах суб'єкти та об'єкти гумору мали виглядати наступним чином. Персонаж,

від імені якого гумор спрямовувався, мав бути найбільш типовим, щоб стати основою для співвіднесення реципієнтів із ним та утворення з них за допомогою цього дискурсивного акту уявної спільноти. Наприклад, типовим суб'єктом гумору міг стати «народ», «громадяни», «трудівники», або конкретні особи, ім'я яких нічого не говорило більшості реципієнтів офіційного гумору [Сремеева 2018: 95]. Об'єкт гумору мав містити в собі стереотипні риси (якщо це був «Чужий», тобто зовнішній ворог, антисоціалістичний елемент), або типові та цілком конкретні (якщо це був «поганий Свій», персона, яку можна перевиховати). У випадку із «поганим Своєм» (недбалий голова колгоспу, бракороб, тощо) вказівка імені та місця роботи мало б створити протилежний ефект: образ «перегинів на місцях», а не системної кризи.

Концепт об'єднавчої ролі народного гумору викристалізувався до певного кліше, яке супроводжувало будь-який вступ до гумористичних видань, особливо, якщо мова йшла про гумористичний фольклор. Так, у виданні «Народних усмішок» в 1986 році було сказано, що «народному сміхові притаманна висока суспільна функція: об'єднувати людей, бути громадянським фільтром, який оберігає здорову народну мораль і зміцнює внутрішню самодисципліну в трудовому середовищі, виявляючи засобами гумору індивідуальні вади, недоліки, провини – все, що суперечить людській гідності» [Народні усмішки... 1986: 3]. Навіть у випадку із неінституалізованим народним гумором, офіційний радянський дискурс приписував йому передусім вагомі соціальні функції, в тому числі – об'єднуючу. В той же час вітальний сміх як результат розваги був на периферії [Сремеева 2018: 52].

Абстрактне поняття «народ» дозволив авторам вступу до «Народних усмішок» об'єднати в одному тексті як легальних попередників радянсько-українського гумору (Володимира Гнатюка, Івана Франка, «Енеїду» Котляревського, регіт запоріжців) та Бориса Грінченка, який, за словами автора вступу, був «відомим дожовтневим фольклористом та письменником» [Народні усмішки... 1986: 8–9]. Наприклад, була запозичена його цитата з твору «Перед широким світом», що «і в ділянці гумористичної прози народ виявляє свою власну колективну індивідуальність».

Втім, період перебудови вже позначився тим, що сміх з колективної практики вже представлявся чимось більш інтимним, інтеріорізованим, переживанням певного колективного досвіду на індивідуальному рівні. Наприклад, А. Райкін, зазначаючи в середині 1980-х років, що сатира створює суспільну думку навколо гострих питань, з теплотою пригадував один зі своїх найбільш улюблених монологів, коли він промовляв до глядацької зали: «Ви приходили сюди і чекали від мене слова, яке викликало б у вас радість

або смуток, але ви завжди помилялися – у мене не було такого слова. Це слово ви приносили з собою. Час породжував його, і воно рвалося з ваших сердець або боязко визирало» [Райкин 1993]. В цьому випадку абсолютна перевага у появі емоції сміху віддавалась особистому досвіду, в той час як слова гумориста ставали лишень тригером для сміху як колективної практики.

Отже, творці радянського офіційного дискурсу, починаючи з 1920-х років намагались переосмислити сміхову культуру, опанувавши її як інструмент творення колективних ідентичностей. При цьому сміх прив'язувався до таких понять, як «народність» та «стихія». Перше мало легітимізувати «соціалістичний сміх», друге – спонукати до опанування цього явища, найчастіше шляхом інституалізації. Творення колективних ідентичностей за допомогою сміхових практик призвело до типовості суб'єктів та об'єктів інституціалізованого гумору, які мали об'єднувати реципієнтів навколо колективного «ми» проти стереотипних «Чужих» та типових «перегинів на місцях».

Список використаної літератури

- Бахтин, М. (1990) *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Москва: Художественная литература, 543 с.
- Вишня, О. (1959) *Вот так пишу*, в: *Советский фельетон*, Москва: Госполитиздат, 528 с.
- Дмитриев, А. (1998) *Социология политического юмора*, Москва: РОССПЭН, 332 с.
- Замятин, Е. (1998) *Сочинения*. Москва: Книга, 608 с.
- Єремєєва, К. (2018) *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*, Харків: Раритети України, 200 с.
- Инструкция художникам-корреспондентам (худкорам) (1924)*, в: *Крокодил*, № 26, Москва, сс.6–7.
- Калинин, И. (2013) *Смех как труд и смех как товар (стахановское движение и капиталистический конвейер)*, в: *Нововое литературное обозрение*, вып. 121, Москва: НЛЮ, сс. 113–129.
- Луначарский, А. (1964) *Будем смеяться*, в: *Собр. соч.: в 8 т.* Т. 3. Москва: Художественная литература, 1964, сс. 78–79.
- Мартин, Р. (2009) *Психология юмора*, СПб.: Питер, 480 с.
- Масс, В., Эрдман, Н. (1991) *Заседание о смехе*, в: *Москва с точки зрения*. Москва: Искусство, 368 с.
- Народні усмішки: анекдоти, жарти, дотепи, бувальщини, небиліци* (1993), Київ: Дніпро, 310 с.

- Райкин, А. (1993) *Воспоминания*, СПб.: МП РИЦ «Культ-информ-пресс», 448 с.
- Трауберг, Л. (1983) *Мир наизнанку: Социально-критические мотивы в американской кинокомической 1910–1930-х годов*, Москва: Искусство, 304 с.
- Ушакин, С. (2013) *«Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата*, в: *Новое литературное обозрение: Теория и история литературы, критика и библиография*, Вып. 3, СПб: НЛЮ, сс. 130–162.
- Фуко, М. (1996) *Что такое автор в: Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности: работы разных лет*, Москва: Касталь, 448 с.
- Fine, G. (1977) *Humour in situ: The role of humour in small group culture*, in: *It's a funny thing, humour*, NY: Pergamon Press, pp. 315–318.
- Long, D. (1988) *Wit and humour in discourse processing in: Discourse Process*, vol. 11 (1), pp. 35–60.
- Scott, J. (1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven: Yale University Press, 245 p.

Екатерина Еремеева

«РЕШИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА СО СМЕХАЧАМИ-ОДИНОЧКАМИ»: СОЗДАНИЕ КОЛЛЕКТИВНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ С ПОМОЩЬЮ СМЕХОВЫХ ПРАКТИК В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена проблеме создания коллективных идентичностей в советском обществе с помощью смеховых практик. Выяснено, что смех в официальном советском дискурсе ассоциировался с «народностью» и «стихийей», которые требовали организации и контроля. Сделан вывод, что апеллируя к народной смеховой культуре, советские культурные деятели пытались выработать образ коллективного «мы», по-разному используя типичность и стереотипность с целью создания образов «своих» и «чужих».

Ключевые слова: институализированный дискурс, смеховая культура, коллективные практики, субъект и объект юмора.

Kateryna Yermieieva

«DECISIVE FIGHT AGAINST LONELY BOOSTERS»: CREATING COLLECTIVE IDENTITIES USING LAUGHTER PRACTICES IN THE SOVIET SOCIETY

The article is devoted to the problem of creating collective identities in Soviet society with the help of ridiculous practices. Humor has always occupied an ambiguous place in society. After the Civil War, the very existence of laughter as a phenomenon in the new society was questionable. During the discussions

of the 1920s and 1930s, Soviet cultural figures legitimized «socialist humor». It was found that laughter in the official Soviet discourse was associated with «nationality» and the «element», which needed organization and control. It is concluded that by appealing to folk laughter culture, Soviet cultural figures tried to develop an image of the collective «we», using typicality and stereotypes in different ways in order to create images of «their own» and «foreign». The creators of the Soviet satirical publications, such as «Pepper» and «Crocodyl», attracted amateur cartoonists. The abstract «people», represented as the creator of the pro-government discourse, henceforth had to reduce the resistance to this discourse by correlating themselves with it. During the period of perestroika, laughter in the official space is transformed from a collective practice into an intimate experience of personal experience.

Keywords: institutionalized discourse, laughter culture, collective practices, subject and object of humor.

References

- Bakhtin, M. (1990) *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovaya i Renessansa* [Francois Rabelais and its world], Moskva, Khudozhestvennaya literatura, 543 p.
- Vishnya, O. (1959) *Vot tak pishu* [This is how I write], v: *Sovetskiy fel'yeton*, Moskva, Gospolitizdat, 528 p.
- Dmitriyev, A. (1998) *Sotsiologiya politicheskogo yumora* [Sociology of the political humor], Moskva, Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 332 p.
- Zamyatin, Ye (1998) *Sochineniya* [Works], Moskva, Kniga, 608 p.
- Yeremyeyeva, K. (2018) *Byty satyroyu: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyyshchi Radyanskoyi Ukrayiny* [To beat by satire: the magazine «Pepper» in the socio-cultural environment of the Soviet Ukraine], Kharkiv, Raryety Ukrayiny, 200 p.
- Instruktsiya khudozhnikam-korrespondentam (khudkoram)* (1924) [Instructions for correspondent artists (to artistic directors)], v: Krokodil, Vol. 26, Moskva, pp. 6–7.
- Kalinin, I. (2013) *Smekh kak trud i smekh kak tovar (stakhanovskoye dvizheniye i kapitalisticheskyy konveyer)* [Laughter as labor and laughter as a commodity (the Stakhanov movement and the capitalist conveyor)], v: *Novovoye literaturnoye obozreniye*. vol. 121, Moskva, NLO, pp. 113–129.
- Lunacharskiy, A. (1964) *Budem smeyat'sya* [Let's laugh], v: *Lunacharskiy, A. Sobr. soch.*: Vol. 3. Moskva, Khudozhestvennaya literatura, 1964, pp. 78–

- 79.
- Martin, R. (2009) *Psikhologiya yumora* [The psychology of humor], Spb., Piter, 480 p.
- Mass, V., Erdan, N (1991) *Zasedaniye o smekhe* [Session about laughter], v: *Moskva s tochki zreniya*. Moskva, Iskusstvo, 368 p.
- Narodni usmishky: anekdoty, zharty, dotepy, buval'shchyny, nebylytsi* (1993) [Folk smiles: anecdotes, jokes, jokes, adventures, fables], Kyiv, Dnipro, 310 p.
- Raykin, A. (1993) *Vospominaniya* [Memories], Spb., MP RITS «Kult-informpress», 448 p.
- Trauberg, L. (1983) *Mir naiznanku: Social'no-kriticheskie motivy v amerikanskoj kinokomicheskoy 1910–1930-h godov* [The World Inside Out: Socio-Critical Motives in American Kinocomic 1910–1930s], Moskva, Iskusstvo, 304 p.
- Ushakin, S. (2013) «*Smekhom po uzhasu*»: o tonkom oruzhii shutov proletariata [«Laughter in horror»: on the subtle weapon of the clowns of the proletariat], v: *Novoye literaturnoye obozreniye: Teoriya i istoriya literatury, kritika i bibliografiya*, vol. 3, SPb: NLO, pp. 130-162.
- Fuko, M. (1996) *Chto takoye avtor* [What is an author], v: *Fuko, M. Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksualnosti: raboty raznykh let*, Moskva, Kastal. 448 p.
- Fine, G. (1977) *Humour in situ: The role of humour in small group culture in: It's a funny thing, humour*, NY, Pergamon Press, pp. 315–318.
- Long, D. (1988) *Wit and humour in discourse processing in: Discourse Process*. vol. 11 (1), pp. 35–60.
- Scott, J. (1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, Yale University Press, 245 p.

Стаття надійшла до редакції 9.05.2020

Стаття прийнята 9.06.2020